

שבחו של החרוב ותפוצתו בארץ ישראל בראי המקורות היהודיים מימי הביניים

החרוב אינו נזכר במקרא, ונראָה שרק בתקופת המשנה והתלמוד הפך לעץ נפוץ וחשוב בנוף ארץ ישראל.¹ ממקורות שונים עולה, שתפוצת החרוב בעבר הייתה גדולה יותר והשתרעה אף באזורי ההרים הגבוהים והקרירים של הגליל העליון ושל יהודה ושומרון, אך כיום נמצא החרוב באזורים אלו רק כתופעה שרידית.² תימוכין להנחה זו ניתן למצוא בסקר העצים הקדושים בשומרון הסמוכים לקברי שיח'

חרוב 'מקודש' סמוך לנבי ינון (קבר שיח' הנמצא מזרחית לשכם; צולם על ידי המחבר).

1. מ' כסלו, 'ההיסטוריה של החרוב בארץ', **חלמיש** 6, תשמ"ח, עמ' 20-30; נ' ליפשיץ, 'החרוב המצוי בישראל - יסוד עתיק או צעיר?', **ישראל - עם וארץ** ה-ו, 23-24, תשמ"ח-תשמ"ט, עמ' 154-151.
2. ז' עמר, 'עדייות על נוף הצומח הטבעי ביהודה ובשומרון בתקופת ימי הביניים', בתוך: ז"ח ארליך (עורך), **שומרון ובנימין** ג, תשנ"ג, עמ' 121-122.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

שנערך לפני מספר שנים. בחינת התפלגות העצים שכלל הסקר הראתה שהחרוב מהווה מרכיב חשוב בנוף, עובדה המעידה על טיפוּחו בעבר על ידי האדם.³

דומה שעיון במקורות ימי הביניים בכלל והיהודיים בפרט מאשש הנחה זו. חשיבותם של מקורות אלה מרובה, כיוון שהם מהווים את החוליה החסרה בשחזור נוף הצומח והתרבות החקלאית שבין תקופת התלמוד לעת החדשה.

ראשית נציין, שתופעת העצים הקדושים הסמוכים לקברים קדושים אינה מייחדת רק את המוסלמים, אלא הייתה מוכרת ומקובלת בעבר גם בקרב היהודים. בסקר היסטורי של מיני העצים שנמצאו ליד קברי דמויות מקראיות ותלמודיות - המבוסס על מקורות יהודיים מהמאות העשירית-השמונה עשרה - נמצא שהחרוב תפס מקום שני (אחרי האלה ולפני האלון) מכלל מיני העצים שנסקרו. האתרים שנזכרו בהם החרובים הם מאזורי גידול שונים: צידון, ערבה, שזור, כפר חרס, פקיעין וצפת (שני אתרים).⁴

מניתוח המקורות הכתובים עולה, שבימי הביניים המוקדמים הגיע החרוב לשיא תפוצתו ויוקרתו. החרוב היה גידול חקלאי חשוב והגאוגרף הירושלמי אלמוקדסי מנה אותו בין הגידולים הנפוצים במחוז פלסטין.⁵ בספר החקלאות החשוב שנכתב בראשית המאה העשירית על ידי אבן וחשיה,⁶ מובאות הנחיות מפורטות לדרך נטיעתו וגידולו ב'אלשאם'.⁷ בתרבות החקלאית המקומית היו מופרים זנים שונים, בעלי ציפה רכה ומתוקה יותר מהזנים המצויים כיום בארץ. כך, למשל, הזכיר אלתמימי - רופא ארץ ישראלי בן המאה העשירית - שלושה זנים של חרוב הגדלים בארץ ישראל והנבדלים זה מזה בתכונותיהם הרפואיות ובדרגות מתיקותם.⁸

על רקע זה ברור הגיון הזיהוי של רב סעדיה גאון (882-942), שבתרגמו לערבית את מוצרי 'זמרת הארץ' (בראשית ל"ז, כה; מ"ג, יא) - זיהה את ה'נכאת' עם החרוב.⁹

3. ח' ערמוני וא' שמידע, 'סקר עצים קשישים בשומרון המרכזי ובארץ בנימין', רתם 22, תשמ"ז, עמ' 27-56; י' שפנייר, 'תפוצתו של עץ החרוב בתקופות קדומות - הערה', על אתר ג, תשנ"ח, עמ' 175-176.

4. ז' עמר, 'פולחן העצים ליד קברי קדושים במסורת היהודית והמוסלמית', אריאל 117-118, תשנ"ז, עמ' 155-162.

5. אלמוקדסי, אחסן אלתקאסים פי מערפת אלאקאלים (מהד' De Goeje), לידן 1906, עמ' 181.

6. אבן וחשיה, אלפלחה אלנבטיה (מהד' ת' פהד), דמשק 1993, עמ' 239.

7. המונח 'אלשאם' הוא כינויה של 'סוריה רבתי' בספרות הערבית ושמה של 'ארץ ישראל' בפי היהודים אשר כתבו בערבית.

8. אבן אלביטאר, אלג'אמע למפרדאת אלאדויה ואלאע'דיה ב, קהיר 1874, עמ' 51.

9. בעקבות רס"ג ביארו כן גם חלק מפרשני ימי הביניים. ראה: י' קאפח (מהדיר), פירושי רבנו סעדיה גאון על התורה, ירושלים תשמ"ד, וכן בכתר תורה המסורתית (תאג') לפסוקים הנדונים. השווה לספר השרשים לר' יונה אבן ג'נאח ורד"ק, שרש נכת (ספר השרשים, ברלין

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

זיהוי ה'נכאת' עם החרוב המשובח של ארץ ישראל, המשקף מציאות ראלית, אינו אופייני רק לרס"ג. סימניה של תופעה זו מצויים גם במקורות יהודיים ארץ ישראלים אחרים מאותה תקופה. בפירוש ר' נתן אב השיבה, שפעל בארץ ערב הכיבוש הצלבני, נאמר: "והחרוב של ארץ ישראל הוא מתוק יותר מנופת ודרכו להיות נמוח בין כדרך שנמוח הדבש בזולתו".¹⁰ גם בפיוט ארץ ישראל מהמאה האחת עשרה, אשר ללא ספק נשען על יסוד ראלי, נאמר: "חרוב ימתיק וברכה בו להללך".¹¹

החרוב הארץ ישראלי, וליתר דיוק ריבת החרוב שהופקה ממנו, היו מפורסמים בספרות הרפואית הקלסית. גדולי הרופאים, כגון יצחק הישראלי (נפטר ב-953) ואבן סינא (980-1037), שיבחו את הסגולות הרפואיות של ריבת החרוב 'אלשאמי'.¹² מזני החרוב התקיימה תעשייה גדולה להפקת מגדנות, במיוחד מדבש החרובים. תעשייה זו נשאה רווחים רבים ורוב תוצרתה נועד לייצוא. דוגמות לכך ישנן למכביר מאזור השפלה והחוף, אך לענייננו חשובים יותר התיאורים מאזורי ההר הגבוהים. כך, למשל, מתאר אבן בטוטה (המאה הארבע עשרה) את תעשיית הממתקים המיוצרים מחרוב בעיר שכם: "ובה (בשכם) מייצרים ממתקי חרוב ומביאין לדמשק וזולתן. (דרך הכנתו) מבשלים חרוב אחר כך סוחטים אותו ונוטלים מה שיצא ממנו ועושים ממנו ממתק, וגם את תרת הפרי הזה מוליכים למצרים וסוריה".¹³

תר"ז, עמ' תלח). מאמרו בנושא 'זמרת הארץ על-פי רב סעדיה גאון' עתיד להתפרסם א"ה בקרוב.

10. פירוש רבנו נתן אב השיבה למסכת שביעית, פרק שביעי (תרגום י' קאפה; מובא בשישה סדרי משנה עם פירושי הראשונים והאחרונים, מהדורת אל המקורות, ירושלים תשל"ו).

11. מ' זולאי, 'ר' יהודה הלוי שאינו ר' יהודה הלוי', **ארץ ישראל** ד, תשט"ז, עמ' 142; ז' עמר, 'הצומח והחקלאות כמוטיב ריאלי בפיוט הארץ ישראלי', עתיד להתפרסם **בבקות ופרשנות**.

12. יצחק אבן סלימאן אלאסראילי, **כתאב אלאע'דיה ואלאד'ויה**, בירות 1992, עמ' 337; אבן סינא, **אלקאנון פי אלטב** א, בירות 1877, עמ' 459.

13. אבן בטוטה, **רחלה** (מהד' B.R. Sanguinetti & C. Defremery), פריס 1854, עמ' 128-129.